

ЛИБЕРАЛИЗАЦИЯТА НА ТЪРГОВИЯТА С ХРАНИТЕЛНИ ПРОДУКТИ В СВЕТА И ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ

Направен е ретроспективен анализ на противоречията между страните (общностите) за либерализация на международната търговия или за протекционизъм при осъществяването ѝ със земеделски продукти. Анализът обхваща съвременните и прогнозните тенденции в развитието на този процес.

Либерализацията, провеждана досега от Световната търговска организация (СТО), има силно негативно влияние върху икономическото развитие на развиващите се страни. На базата на анализ за начина на провеждането на аграрната и по-конкретно на поземлената реформа в България, е показано негативното отражение на пълната либерализация на цените на земеделските продукти върху цялостното развитие на земеделието у нас. Констатирано е още, че негативните последици от процеса на присъединяването на страните-кандидатки в ЕС ще се проявят с най-голяма сила в икономиката на тези, които последни ще получат пълноправно членство.

JEL: Q17; F13

В света дълго и упорито се търсят нови правила в международната търговия. Страните-членки на ГАТТ (СТО) от момента на обединяването им (преди около 50 години) досега имат като основна цел либерализацията на международния стокообмен. Тя се базира на концепцията, че при развити пазари и силна конкуренция най-добрата политика е ненамесата на държавата, т.е. свободната търговия. Въпреки ясната постановка целта се оказва трудно осъществима, особено при търговията със земеделска продукция.

Известно е още, че ако конкуренцията протича при общоприети и спазвани правила, т.е. като лоялна, тя играе ролята на съществен фактор на прогресивното развитие. Това е така, защото се възнаграждават най-добрите, а по този начин се развиват производителните сили и се повишава потреблението на обществото, като му се предлага повече, по-евтина и по-качествена продукция. Конкуренцията без правила обаче или с нарушавани такива, т.е. нелоялната, при която конкуриращите се са неравнопоставени, не може да бъде фактор на прогреса и облагодетелства едни участници за сметка на други. Но това не означава, че нелоялната конкуренция отпада автоматично, че тя не съблазнява можещите да се възползват от нея в свой егоистичен интерес.

Знае се още, че при пълна либерализация на международния стокообмен най-много печелят страните (общностите), които са големи производители и износители на съответния продукт. С либерализираня

стокообмен фактически на тях се гарантира водеща и нарастваща роля на международните пазари. Те извличат големи изгоди поради високата си производителност на труда. По-дребните производители и технологично изостаналите обикновено губят от либерализираната търговия, разоряват се и отпадат от конкурентната борба. Това се случва дори когато те разполагат с отлични природни дадености, естествени конкурентни предимства. Причината е, че конкурентоспособността като възможност да се произвежда евтина и качествена продукция в подходящия момент в много голяма степен зависи от технологичните, техническите и инвестиционните възможности, а не само от природните условия. Подобни възможности притежават икономически силните страни и общности.

Въпреки дългогодишните усилия може да се каже, че светът е далеч от намирането на формулата, чрез която да изглади противоречията между страните и общностите и да тръгне неотклонно по пътя на либерализираната търговия при хранителните продукти, а земеделието да започне да функционира изцяло по правилата на пазарната икономика. И това съвсем не е случайно, стига обясненията да се търсят не формално и повърхностно, а да се вникне в специфичния характер, функции и роля на земеделското производство. Липсата на отстъпчивост при либерализацията на стокообмена, нелоялната конкуренция, използването на двойните стандарти също се обясняват с приоритетността на отрасъла, с ключовата му роля в обществения живот и със специфичната му същност. В какво се състои, от какво произтича и как се спекулира с тях в конкурентната борба ?

Земеделието е специфичен отрасъл поне по няколко причини. *Първо*, чрез него се произвежда не каква да е продукция, а абсолютно необходима за физическото оцеляване на населението. Липсата на тези продукти, дори за кратък период, дестабилизира обществото. Поради това всяко правителство държи да не зависи изцяло от волята на вносителите, да не бъде "поставяно на колене" нито от местни, нито от чужди производители при "връзването" на хранителните баланси на страната си. Това е основната причина, поради която държави със скъпо местно производство и при безпроблемни възможности за внос продължават да държат на него и да го подпомагат. *Второ*, много са страните, разполагащи с природни ресурси за организиране на земеделско производство, където земеделието е традиционен отрасъл. То осигурява значителен размер от brutния им вътрешен продукт, дори при изпреварващото развитие на други отрасли и спадането на относителния дял на земеделската продукция. Земеделието осигурява поминък на значителен брой трудоспособни, особено в по-слабо развитите страни. *Трето*, земеделската продукция е нетрайна, трудно съхраняема, изискваща бърза или незабавна реализация. *Четвърто*, участието на живи организми в производствения процес (растения, животни) е наложило като традиционна организационна форма фамилените ферми, които са многобройни, но по-малко мащабни и по-трудно координиращи се стопански единици, при

отстояване на интересите си в сравнение с корпоративните форми на организация, господстващи в преработвателната и търговската дейност.

Поради последните две причини земеделските производители се оказват твърде беззащитни. Те лесно могат да бъдат изнудвани, да се упражнява ценови диктат в тяхна вреда от изкупватели и преработватели, особено при липса на строги правила, създадени и контролирани от държавата, което ги демотивира с всички произтичащи от това негативни за обществото последствия. Ефектът е свито производство и директна реализация на крайния потребител, на когото обикновено биват налагани свръхвисоки пазарни цени. Подобен сценарий ощетява потребителите и предизвиква социално напрежение, стимулира и инфлационните процеси.

При свръхпроизводство и директна реализация пък се стига до трудности при продажбите, похабяване на част от продукцията, прахосване на обществено богатство. Тази нова диспропорция между предлагането и платежоспособното търсене отново демотивира производителите. Или поради трудно установимия баланс на съгласуване на интересите между различните групи в обществото и значимостта на обществените потребности от хранителни продукти обективно се налага намесата на държавата в управлението на земеделското производство и реализация.

Доколкото важноста на отрасъла, трудното балансиране на пропорциите и съгласуване на интересите са непреходни за обществото, то и участието на държавата в управлението му и търговията със земеделски и хранителни продукти ще остава такова. Концепциите за "електорална мощ" на фермерите, за традиционно силното им "парламентарно лоби" според нас са повърхностно и невярно обяснение на спецификата на производството и търговията със земеделска продукция и за традиционната намеса на държавата. Несъстоятелността на подобна концепция се доказва само с един твърде елементарен факт. Известно е, че протекционистичната политика спрямо отрасъла, контролираният внос и силното централизирано управление на аграрния сектор са факт и в страни с традиции в пазарната икономика, където ангажираните в сектора са 2 - 5% от трудоспособните и още по-малко от гласоподавателите. За каква "електорална мощ" може да става дума тук? Други обясняват държавната намеса като "инерционен процес". Това обяснение също е далеч от истината. Ако се проследят усилията в света за либерализиране на търговията с хранителните продукти през последните 50 години, се вижда, че земеделският отрасъл съвсем не е оставен да се движи по инерция. Повече от ясно е, че "измислената" инерция се подхранва от условия и фактори, които продължават да са значими и непреходни и в етапа на глобализация.

В резултат от специфичната същност, функции и роля на земеделското производство цените на продуктите му далеч не се формират като равновесни в страните с нормална пазарна икономика. Те са следствие не

само от пазарни импулси, а и от намесата на субективния фактор в лицето на държавата. Фермерските доходи се формират по начин, различен от този на другите производители. Част от тях са субсидии, помощи от държавата, независимо от начина, по който се предоставят и представят. Много често субсидиите се разглеждат едва ли не като подарък за фермерите, което също е невярна постановка. По своята същност те са компенсация за това, че поради обективната специфика на земеделското производство производителите са лишени от възможността да реализират стоките си по равновесната им пазарна цена. Тази компенсация не може да се разглежда като сума, изплащана на добра воля от държавата, която може и да не бъде предоставена. Тя задължително трябва да бъде издължена, за да се запази мотивацията на производителите, да се предотврати прекомерната им миграция, която поражда свръхнаселеност в градовете и по-голяма безработица. И най-важното, с изплащането на такава компенсация се гарантира сигурността на хранителния комплекс, устойчивото развитие на отрасъла, предотвратява се прекомерната инфлация, дестабилизацията в продуктите баланси и на производствените структури. Разрешавайки тези проблеми, в крайна сметка се осигурява социалното спокойствие и стабилността на държавата - условия, които са абсолютно необходими за обществения просперитет. Ангажираността на държавата към земеделското производство я прави съпричастна и към реализацията на земеделската продукция. Поради това тя упражнява контрол и спрямо вноса, подпомага износа при свръхпроизводството, балансира производството и потребителското търсене. Така земеделието се оказва покровителствано не само чрез субсидирането, но и чрез контрола на вноса, то е централно по-силно управлявано в сравнение с другите отрасли.

Протекционистичната политика не е случайност или волунтаристично решение. Тя се е наложила не по волята на отделни лица и "лобита", а заради сигурността, независимостта и просперитета на обществото. Пренебрегвайки обективната основа на тази политика, завоалирайки я и представяйки концепцията за либерализацията като универсална, възниква възможността да се борава с двойните стандарти. Нелоялната конкуренция, дъмпингът се превръща в политика за разорение на конкурента. Двойните стандарти означават: първо, субсидии за производството и износа и, второ, контрол на вноса в своята страна и същевременно претенции към чуждата държава да не подпомага по никакъв начин производството и износа си, да не прилага защитни механизми при вноса. За да се заблуди конкурентът, се използват различни начини и програми за подпомагане на собствените производители и различни външнотърговски мерки. Когато конкурентът е финансово зависим, нелоялната конкуренция, дъмпингът се съпровожда и с ултимативни искания и условия, с използване на амбициите на политически личности и сили за прокарване на чужди интереси. Целта в крайна сметка е конкурентът да бъде отстранен. Така под прикритието на либерализацията

стокообмен земеделската политика за своите означава субсидии и реструктуриране с цел запазване на конкурентоспособността, а за чуждата страна е политиката на красивите думи - изисквания за пълна либерализация, самофинансиране на стопанските субекти, хармонизация в стандарти и норми, т.е. претенции за развиване на свръхконкурентоспособност, което е непосилно и естествено води до разорение. Резултатът за по-слабите и зависими държави, подложени на диктат чрез идеята за либерализация, е превръщането им в суровинен придатък, в източник на необходимите евтини суровини за развитите страни и изместването на местните производители от вътрешния и международните пазари при скъпоструващите хранителни продукти.

Една ретроспекция в противоборството между страните и общностите показва, че двойните стандарти са съпътствали всички етапи на борбата за либерализацията на международния стокообмен. Собственият интерес е винаги първият им приоритет и за защитата му се използват много и различни аргументи и съответно се пренебрегва този на конкурента. До Уругвайския кръг на преговорите на ГАТТ (СТО) ЕС отделяше годишно по 92 млрд. дол. като вътрешни субсидии за подпомагане на земеделските си производители чрез общата селскостопанска политика (ОСП). Япония предоставяше годишно на фермерите ресурс от 35 млрд. дол., САЩ - 24 млрд. и т.н. Ако се съди по относителния дял в световната търговия, става ясно, че на пазарите фактически доминират субсидираните стоки. На ЕС се падат 4/10 от световната търговия, на САЩ - 1/10, на Кернската група (18 държави, вкл. Австралия, Канада, Нова Зеландия, ЮАР и др.) - 2/10, а на всички останали - 3/10. Стремехът на САЩ и Кернската група винаги е бил към пълна либерализация на търговията. Надеждите им са чрез нея да получат нови изгоди. *Първо*, да си спестят огромен финансов ресурс, който са принудени да изразходват, за да осигуряват успеха на търговците и производителите си в конкуренцията със субсидираните стоки на ЕС. *Второ*, използвайки природните си дадености и по-високото технологично равнище на производството, те се надяват на нови пазарни ниши. На Уругвайския кръг на преговорите те отстояват позицията субсидирането да се ограничава така, че да не води до "надхвърлянето на един справедлив праг на пазарния дял в световната търговия".

Що се отнася до вноса, те са за премахването на всички нетарифни и тарифни ограничения и специални защитни клаузи. Този кръг на преговорите се смяташе за обнадеждаващо начало на либерализацията на търговията със земеделски продукти. ЕС пое отговорността да започне съкращаване на вътрешните и експортните субсидии. Голяма част от нетарифните ограничения бяха насочени в мита. Средноаритметичната стойност на митата за аграрните стоки на развитите страни трябваше да се понижи с 36%. В резултат от поетите ангажименти ЕС започна да прокарва линия на намаляване на Фонда за земеделско ориентиране. Доходите на фермерите в

страните-членки във все по-малка степен ще се формират от субсидиите чрез цените. Като компенсация за това ще се получават директни помощи. Вследствие на този нов курс на либерализация през последните няколко години се забелязва сближаване на вътрешните и международните цени, започна заличаване на границите на вътрешния и външния пазар. Или последните в по-малка степен функционират като обособени икономически територии. Тези нови процеси най-ясно се открояват в рамките на икономическите общности - ЕС, НАФТА (Северноамериканското споразумение за свободна търговия), Кернската група, ЦЕФТА (Централно-европейското споразумение за свободна търговия) и т.н. Въпреки съществените противоречия между ЕС и САЩ те пристъпиха и към създаване на зони за свободна търговия.

Оптимистите се надяват, че интернационализацията скоро ще прехвърли границата на общностите, а свободните зони и либерализираната търговия ще станат глобален процес. Скептично настроените обаче твърдят, че въпреки поставеното начало процесът ще е труден и в никакъв случай няма да бъде безпроблемно постъпателен и бърз. Те определено смятат, че много трудно ще се изработват и прилагат правилата на либерализираната търговия поради противоречивостта на интересите на участващите в този глобален процес. От последвалите обсъждания в Женева и срещите в Катар през октомври 2001 г. стана ясно, че скептиците са по-близко до истината. Оценка и претенциите на общностите и страните са твърде различни по основните проблеми на либерализацията, а именно по: конкуренцията при износа; вътрешното субсидиране; достъпът до пазарите; диференцирания подход спрямо развиващите се страни. ЕС например претендира САЩ да премахнат хранителната помощ и кредитирането на износа, да прецизират разпределението на помощите си, т.е. тези от "синята кутия" да не се представят за помощи от "зелената". Според Съюза Кернската група трябва да ликвидира държавните търговски фирми.

Що се отнася до ОСП на ЕС, Общността потвърди позициите си, че не се отказва, а ще запази помощта за фермерите си като компенсация за намаляването на субсидиите чрез цените. По принцип Европейският съюз стои на позициите за намаляване на митата, но при условие, че ще има ефикасна защита против кражбите на запазени марки и против измамата на потребителите поради липса на стандарти и подходящо етиктиране. ЕС настоява за нови правила при формулирането на аграрната политика. Тя трябва да се изработва, като се вземат предвид: полифункционалността на отрасъла; хранителната безопасност; стандартите за качество и нормите на хигиена; екологията, а не само търговските съображения. САЩ имат своите виждания и претенции, които са много различни от тези на Съюза, и претендират: субсидиите за земеделието да се сведат до нула; да се премахнат държавните фондове и гаранции; вътрешното субсидиране да се разглежда като временно, да се осъществява чрез директни помощи за

фермерите, а не чрез цените; квотите за вноса да растат, митата и таксите да намаляват с тенденция да отпаднат; развиващите се страни да оказват техническа помощ на земеделците си и така, издигайки конкурентоспособността му, да се борят за пазари.

Кернската група има още по-радикални виждания за либерализацията на търговията. Тя е за премахване до 2004 г. на субсидиите за земеделците в ЕС и САЩ - явни и завоалирани, както и за отпадане на митата, като квотите растат. Според нея грижите за развиващите се страни трябва да се изразяват в по-ниски мита, по-големи квоти за износ, по-гъвкави мерки за развитие на земеделците.

Развиващите се страни имат своите интереси. Те все по-ясно и определено демонстрират решимостта си да не търпят диктата на развитите индустриални държави, които по всякакъв начин подпомагат земеделците си, а същевременно налагат ограничения и упражняват дъмпинг върху тях. Развиващите се страни отказват да подписват и изпълняват споразумения, изработени без тяхно участие. Те смятат, че системният дъмпинг им отнема възможността да се включат в конкурентна борба, да развият конкурентоспособността на своите земеделски производители, разорява ги въпреки наличието на подходящи природни условия. Така, както е замислена и се провежда от СТО, либерализацията на търговията с хранителни продукти има силно негативен за развиващите се страни ефект. Поради това те настояват да се преработят и да бъдат приети нови по-гъвкави правила, които да са в интерес и на техните производители - да получат право да променят митническите си тарифи, когато вносните субсидирани стоки чрез ниските си цени предизвикват разорение на местните производители; да управляват по-свободно помощите си за земеделците, когато не се стига до свръхпроизводство, до износ, а се цели задоволяване на вътрешните потребности.

В Катар отново ярко проличаха противоречията в концепциите на очертаните четири групи - ЕС, САЩ, Кернската и развиващите се страни. Последните смятат, че е належащо в аграрната политика да се включат антидъмпингови мерки. ЕС настоява в нея да намерят място хранителната сигурност, която се свързва с генетично немодифицираната продукция, с умерената интензификация, с хигиенните норми, със стандартите за качество и т.н., както и въпросите за екологията и инвестициите. САЩ отхвърлят всичко това и стесняват преговорите само до търговските мерки, които ускоряват либерализацията на междудържавния стокообмен. Очевидно е, че през последните години противоречията не само не са изчезнали, но са се задълбочили. Най-вероятно това ще доведе до спиране на новите тенденции, и то не само в краткосрочна, но и в средносрочна перспектива.

Някои констатации на нобелиста Стиглиц хвърлят нова светлина върху позициите от времето на Уругвайския кръг на преговори и бъдещото развитие

на процесите и ползите за различните участници. Той констатира, че: първо, либерализацията на търговията през последните няколко години е била предназначена от западните за източните държави и те не са получили пропорционални изгоди от нея; второ, либерализацията е деградирала икономиките на много развиващи се страни, излагайки ги на несигурните световни пазари, поради което е дълбоко погрешно да се твърди, че те са заинтересувани от нея. При този замисъл и равносметка към момента е реалистично в следващите десет години да се очаква да се осъществи концепцията на ЕС. Тя е баланс между пазарна либерализация и специфични мерки за защита на земеделските производители, а не само либерализация на търговията. Основен приоритет е съхраняването на многоотрасловото земеделие на Общността, издигайки конкурентоспособността му. Концепцията отчита поне три момента:

1. В световен мащаб търсенето на хранителни продукти ще нараства. Поради това едва ли е целесъобразно драстично да се свива производството, особено ако се реализира успех в издигане на неговата конкурентоспособност.

2. От натиска на СТО за либерализацията на търговията могат и ще бъдат защитавани основно членките на Общността, но не и страните-кандидатки. Последните са зависими от международните финансови институции, а те изразяват вижданията на САЩ за либерализацията на търговията. Това несъмнено ще отслабва позициите им в конкурентната борба. Моментът може да се оцени като подходящ и чрез целенасочени ограничени помощи в предприсъединителния период и извеждане на преден план на идеята за хармонизация на стандартите за качество и нормите за хигиена да се постигне реструктуриране, изгодно за страните-членки на ЕС.

3. Отсрочвайки пълноправното членство, намалявайки субсидиите за земеделието и сменяйки начина на разпределението им - от субсидирани цени към директни помощи, предоставяни само при определени условия, се намаляват нашите шансове за възраждане на земеделието. ЕС, контролирайки ефективно помощите за страните-кандидатки, без да губи перспективата за интеграцията им, ще налага ново производствено и продуктово реструктуриране.

Несъмнено от двете противоборстващи тенденции - на либерализация и протекционизъм, през следващите десет години най-големи загуби ще претърпят страните-кандидатки, които последни ще придобият членство в ЕС. Те ще изпитват дълго въздействието на двойна преса. Съюзът ще предоставя малки помощи, поставяйки трудни за изпълнения условия - реструктуриране, стандарти за качество, хигиенни норми. МВФ и Световната банка ще преговарят ултимативно за земеделие без субсидии и за внос без защитни механизми. Това ще предизвика задълбочаване на деструктивните тенденции, разорение на много стопански структури в земеделието и

преработвателната промишленост. Колкото по-дълго време се осъществява концепцията на ЕС и се запазва статута на страна-кандидатка, а не на пълноправен член, толкова повече негативи ще инкасира отрасълът. Българските проблеми плътно ще се доближават до тези на развиващите се страни. До същите изводи се стига, ако се анализират резултатите от аграрната политика у нас и в другите страни с пазарна икономика през последните 12 години, а също и съветите, които ни се предоставят, помощите, които се предлагат, и предявените претенции.

Известно е, че конкурентоспособно е едроплощното земеделско производство, достатъчно концентрирано и специализирано, осигуряващо условия за приложение на съвременните ефективни технологии и високопроизводителна техника. За да се осигурят необходимите предпоставки за това, светът се развива непрекъснато в посока към консолидация на земевладението и на земеползването. Всяка страна се движи в това направление съобразно собствения си исторически път, състояние и бъдеща ориентация на производствените си структури, но процесите са под контрол и целенасочена регулация. Във връзка с това ще разгледаме въпроса как досега се извършиха поземлената и аграрната реформи у нас и дали те създадоха предпоставките, условията и факторите за ефективно земеделие и конкурентоспособност.

В България възстановяването на частната собственост върху земята протече основно като натурална реституция. Поради недостиг на земя в някои случаи бяха използвани компенсационни бонове. Фактически се допусна и безусловно унаследяване. Изискването за минимален размер от 1 до 3 дка в зависимост от трайното ползване на земята не е условие. То дава възможност да се реализират като поземлени собственици поне още две поколения българи. В резултат от реформата и делбите земята ще бъде надробена на повече от 25 млн. парчета със среден размер около 2 дка. Собствениците ще бъдат над 2 млн. със среден размер на поземлената собственост 12 - 15 дка. При това земята на всеки ще бъде разположена в повече от едно населено място и на повече от четири местности. Няма спор, че при тези обстоятелства изграждането на масиви и използването на съвременна техника и технологии дълго ще остане проблематично.

Негативен резултат от реформата е и нерационалната персонификация на земевладението. Земята стана собственост на хора, живеещи в градовете. Те притежават 62% от нея, а около 20% са в ръцете на селяни в нетрудоспособна възраст. Същевременно можещите и желаещите да се занимават със земеделие са безимотни или малоимотни. С други думи, реформата породила втори тежък проблем за земеделието. Тя трайно раздели основните фактори на производство - земята и труда. Мащабното производство в България ще изисква системна грижа за концентрация на земеползването и земевладението, за съгласуване на противоречиви

интереси на голям брой хора. Дребното земевладение, различните предпочитания за разпореждане със земята, дребното рентниерство и търсенето на по-голяма изгода от арендуването вещаят нестабилност на масивите и на производствените структури. Или наложилото се в резултат от поземлената реформа земевладение дълго ще препятства ефективните технологии и ще работи против нашата конкурентоспособност. Противно на очакванията, то стана пречка, а не фактор на поземления пазар и инвестициите в отрасъла. Едрите арендатори, купувачи и инвеститори се интересуват от масиви и определено не желаят да се договарят със стотици собственици. Това породило една несвойствена реализация на производствените ни кооперации – да бъдат посредници при арендуване на масивите.

Реформата създаде и сложни поземлени отношения. Рядко се срещат съсобственици с добри взаимоотношения. Много са и недоволните от земеразделянето. Същевременно поземлените собственици вече са на мнение, че собствеността им работи против тях. Неудовлетворени са от символичните арендни плащания. Ниските цени на земята правят безсмислена продажбата ѝ. Притежателите на компенсационни бонове ги продават за 10% от стойността им, за да не ги загубят въобще. Очакванията са с въвеждането на поземления данък (а този момент не е далеч) собствеността да се превърне в истинско бреме. Поради това, че дребната поземлена собственост не е мотивираща, не се полагат грижи за опазване и обогатяване на плодородието, земята не се обработва, не се търсят начини за алтернативно ползване (залесяване и др.).

Недоволни са и тези, които сами обработват земята си. В редица случаи маломерността ѝ изключва механизмираната обработка, в други прекомерно завишава цената на услугите. Това ги принуждава да прибегват до жива теглителна сила, примитивни технологии, тежък ръчен труд. Като следствие получаваните добиви са ниски, а себестойността висока. Ясно е, че подобно земеделие не е и не може да бъде конкурентоспособно. Съвсем естествено възниква въпросът за смисъла на това, което се прави и афишира в момента - асоцииране, хармонизация на закони, отстояване на квоти в Европейския съюз и т.н. Без възраждането на земеделието и без изграждането на конкурентоспособните производствени структури всичко изглежда маловажно и излишно.

Най-парадоксалното е, че за поземлената реформа, която ще бъде непресъхващ извор на неконкурентоспособност, България плати много висока цена. За земеразделянето са изразходвани 800 млн. марки "свежи пари". Не е утешителен фактът, че голяма част от тях са помощи от чужди програми. Тук трябва да се прибавят и разходите на водещите съдебни дела, а също и за нотариалните актове при делбите. Сумата ще нарасне изключително много, ако се пресметнат и загубите от унищожаването на материалната база на отрасъла. Разбира се, може да се спори дали това

са загуби само от поземлената, или и от т. нар. "аграрна реформа". Във всеки случай ретроградната натурална реституция на земята и тоталната ликвидация на производствените структури създадоха онзи хаос и безотговорност, които направиха възможно разграбването и разрушаването на материалната база.

И след ликвидацията на производствените структури обаче, при дезорганизиран и декапитализиран вече отрасъл, продължи разрушителната политика спрямо него. Той трябваше да понесе не само общите тежести на икономическата реформа - инфлация, непълна заетост, проблеми при реализацията на продукцията, но и да търпи системно непаритетен обмен. При инфлационните "бумове" отрасълът беше използван като "гръб" на икономическата реформа. Чрез наблюдавани, прогнозни и др. цени се противодействаше на инфлацията, докато на "входа" действаха напълно либерализирани цени. След това при благоприятна за експорт обстановка, за да се "вържат" балансите на страната, чрез експортни такси, лицензионни режими и др. се убиваше стимулт и се губеха пазарите.

Дълго време отрасълът изпитваше натиска на монополно ниските цени, налагани от държавни изкупвателни и преработвателни предприятия-монополисти. С приватизацията им не настъпиха промени. В тази посока продължиха и частните монополисти, и изкупвачите с картелно поведение. При това бедствено положение държавата се отказа от механизма на защитните цени и пазарното интервениране под натиска на международните финансови институции. Фонд "Земеделие" с ограничения си финансов ресурс и с начина на разпределение на средствата не изигра ролята на закрилник на земеделските производители. Държавата се оказа безсилна да ги защити и от контрабанден внос. Нещо повече, несвоевременно се подписаха споразумения за внос на субсидирани стоки, които успешно конкурират и разоряват нашите производители и на вътрешния пазар.

В резултат много от дребните частни стопани се отказаха от производството на стокова продукция – те произвеждат за своите семейства, т.е. превръщат се в натурални стопанства. Кооперациите, освен всичко това, бяха подложени системно и целенасочено и на други удари – неравнопоставеност при ползване на средства от фонд "Земеделие", пререгистрации и други ограничения, произтичащи от новия Закон за кооперациите. Много от тях не се пререгистрираха, други фалираха, трети временно преустановиха дейността си, защото смятат, че при съществуващите у нас условия колкото повече произвеждаш, толкова повече губиш, както е и при всички производства.

За разорението на отрасъла може да се съди и по големия размер на пустеещата земя - дори в равнинни плодородни райони тя е 30%.

Показателен е и два пъти по-малкият размер на производството в сравнение с 1989 г. Добивите спаднаха до равнището на 1950 г. Неадекватно се промени производствената структура. Повиши се делът на зърнените култури, а намаля този на лозята, овощните и зеленчуковите градини, тютюна. Тази структура не съответства на конкурентните предимства, на природните дадености, на осигуреността ни с поземлени ресурси. Тя не отговаря и на потребността от производства, осигуряващи добри доходи на единица площ и поминък на голям брой ангажирани в отрасъла.

България има онова съчетание от климат и почви, което ѝ дава възможност да получава продукция с превъзходни хранително-вкусови и други качества. Така е при вината, тютюнците, плодовете, зеленчуците, гроздето, етеричните масла. Много страни могат да бъдат житници, но малко са тези, които са подходящи за градини. Същевременно съответните на тези продукти земеделски култури са високодоходни, трудоинтензивни, което отговаря на нашата неособено голяма запасеност със земеделска земя (около 6 дка на човек от населението) и на големия относителен дял на занимаващите се със земеделие. Сега те са 26% от трудоспособните срещу 5% в развитите страни.

Интересно е да се съпостави българската политика спрямо земеделието и тази на страните с развита пазарна икономика, нашата грижа за конкурентоспособността на производствените структури с тяхната, защото е ясно, че подобна политика е много съществен фактор за изхода от конкурентната борба, а в условията на глобализация ще се налага тенденцията към либерализация на търговията и не всички ще оцеляват. Не е тайна, че в развитите страни сега фермерите са финансово подпомагани от държавите и общностите. Знае се, че в Европейския съюз 50% от доходите им представляват субсидии, а в Япония те достигат 70%. САЩ, въпреки че са привърженици на либерализираната търговия и противници на субсидирането чрез цените, също подпомагат аграрния си сектор чрез програми, които имат за цел да поддържат структура на производство, адекватна на пазарното търсене. Или акцентът там пада на превантивните мерки в посока към минимизиране загубите от диспропорции. Чрез програми за изграждане на съвременни комуникации и инфраструктура те издигат привлекателността на отрасъла и облекчават дейността му. Без да бъде доминираща, когато е необходимо, се оказва помощ и за постигане на други цели - подпомагат се отделни производства, млади бизнесмени и др. Пряко или косвено тенденцията и тук е към увеличаване на финансовата подкрепа за фермерите. Ако през 1977 г. за това са били изразходвани 7 млрд. дол., то през 1999 г. те достигат 22 млрд. Средно на година на всяка ферма се падат около 9500 дол. помощ. Мащабното модерно земеделие на САЩ, умело подпомагано от държавата, се характеризира с висока

конкурентоспособност. Този факт, както и наличието на значителни поземлени ресурси формират големия му производствен и експортен потенциал. Това обяснява политиката на САЩ за търсенето на нови платежоспособни, сигурни пазари по пътя на либерализация на търговията. Чрез СТО те настояват за премахване на защитните механизми, на субсидираните цени и за свободно формиране на пазарните цени в ЕС.

До 1992 г. Европейският съюз провеждаше политика на силна протекция на своите фермери чрез субсидираните цени и износ и ограничаваше вноса в Общността чрез различни защитни механизми. Тази политика постигна много цели, но се оказа недостатъчно стимулираща развитието на конкурентоспособността на производствените структури. Системното свръхпроизводство показва, че тя не е била достатъчно ефикасна и по отношение на пропорцията търсене - предлагане. Оценката е, че при една либерализирана търговия ефектът ще бъде негативен за фермерите от ЕС. Поради това от няколко години там се извършва реформа, целяща да осигури истинска пазарна конкуренция. Протичайки отначало в рамките на Съюза, тя трябва да утвърди нов модел на фермите, да реструктурира производството, за да се избягнат свръхзапасите, а също и загубите от дотиран износ. Крайна цел е съхраняването на уникалното земеделие на Европа. Полагат се грижи за запазване на многоотрасловото земеделско производство и чрез него - на сигурността и самостоятелността на хранителния комплекс. Усилията се насочват и към запазване на жизненото равнище на фермерите. Рязкото пренасочване, социалните конфликти и сътресения се изключват не само чрез продължаващата практика на подпомагане на фермерите, но и с бавната скорост на реформата. ЕС не се ангажира с дати нито по отношение на либерализацията на търговията, нито във връзка с разширяването на Общността. Реформата бавно ограничава субсидиите чрез цените. Същевременно фермерите получават компенсации чрез преки плащания, ако отговарят на определени изисквания - ограничаване площите на земеделските култури, създаване на алтернативни дейности и заетост, използване на свободните ресурси за решаване проблемите на екологията.

С приложения подход в ЕС се дава възможност на фермерите активно да участват в реструктурирането и издигането на конкурентоспособността им. Те сами трябва да вземат решение какво е изгодно за тях и как да го направят. Променяният механизъм на подпомагане ги стимулира да: намаляват издръжката на производството чрез въвеждането на нови технологии, промени в мащаба и съчетанието на дейности и производства, специализация; повишават качеството; намаляват загубите от диспропорцията търсене - предлагане и дотиран

износ; оползотворяват свободните си ресурси чрез алтернативни производства и възстановяване на екологичното равновесие.

Изводът, който може да се направи, е, че в развитите държави на практика се признава спецификата на земеделието и важната му роля в икономиката на страната и то е истински закриляно. Отрасълът е подпомаган финансово чрез големи субсидии; стимулиран е да развива конкурентоспособността си и да се реструктурира, изключвайки социалните сътресения и напрежение; предпазван е, когато е необходимо, от разрушителен конкурентен натиск независимо от къде идва той. Търсят се външни пазари за продукцията му, когато има експортен потенциал и е конкурентоспособен, а също и когато не е, но натрупва свръхзапаси, за да се минимизират загубите от диспропорциите. Приоритетите на тези страни са ясни, а политиката им последователна и твърда, изработена преди всичко въз основа на собствения интерес - настоящ и бъдещ.

Европейския съюз не се отказва от либерализираната търговия, но ще отлага въвеждането ѝ, докато това му е необходимо; не се отказва от обединена Европа, защото в нея вижда своите бъдещи хоризонти - нови пазари за развиващата се икономика, в т.ч. и за хранителните стоки, но не бърза с асоциирането на други държави. Страните-членки остават пръв негов приоритет. Съюзът се стреми да съхрани земеделието им и да го реформира; предпазва го от конкурентен натиск както от СТО, така и от страните-кандидатки, макар да е наясно, че в резултат от проведените тежки реформи последните не са с особено големи конкурентни възможности. До този извод се стига и ако се анализира предлаганата ни пред-присъединителна помощ чрез програмата САПАРД.

Условията, акцентите и приоритетите по САПАРД вече са ясни. От България се изисква да се насочи към алтернативни на досегашната ориентация дейности - селски туризъм, местни занаяти, бубарство, пчеларство, рибовъдство, коневъдство, аквакултура. Като приоритетни производства се посочват ягодоплодните и лекарствените, отглеждани в полупланинските и планински райони, местните винени сортове лозя за евентуално обогатяване на асортимента от вина и няколко интродуцирани сорта. И с това списъкът свършва. Всички основни земеделски култури, животновъдни подотрасли, преработвателни дейности не са сред приоритетите на ЕС. При тях не е желателно увеличаването на обемите на производство. Акцентът пада върху качество, асортимент, стандарти, фитосанитарна защита, хуманно отношение към животните, хигиена, пакетиране, съхранение, отпадъчни технологии, околна среда. Явно ЕС не отчита факта, че земеделската земя е едно от малкото ни природни богатства, а голяма част от нея пустее, другата се ползва екстензивно, че отрасълът е разорен, производителите обезсърчени от разрушителните реформи, че преработвателните мощности бездействат въпреки приватизацията им, че отрасълът е оставен без закрила от държавата и е

принуден навсякъде - и на източните, и на западните, и на вътрешните пазари, да се конкурира с техните щедро субсидирани производство и износ.

Чрез средствата на САПАРД ни насочват към рискови алтернативни дейности, за които се изисква спокойствие и сигурност в региона, развита инфраструктура, подходяща материална база, опит, каквито ние нямаме. При множеството поставени условия е възможно тези средства да не бъдат усвоени, макар че те са "капка в морето" в сравнение с необходимите за възстановяването на аграрния сектор. Това вече се е случвало и със средства по други програми. Ако все пак те бъдат усвоени, следвайки посочените от ЕС приоритети, помощта може да се окаже не за възраждането на българския аграрен сектор и за издигане на неговата конкурентоспособност, а за отстраняването му от конкурентната борба при традиционните производства. Или е възможно отново да се получи негативен ефект като този при възстановяването на частната собственост върху земята.

Не са много оптимистични и нагласите на двете преговарящи страни по евроинтеграцията. Българите се надяват, че са положили успешно изпитния тест - преведоха отрасъла на пазарни "релси", възстановиха частната собственост върху земята. Те свързват преговорите с ЕС с реална финансова помощ за модернизиране, трайно и ефективно реструктуриране на аграрния сектор. Очакват помощ в размер и по начин, по който се предоставя на страните - членки на Общността, и то сега, а не в необозримо бъдеще. Надяван се на достъп до пазарите на ЕС като равнопоставени, т. е. с еднакви права при субсидирането и без дискриминация с каквито и да е мита и други мерки. От ЕС обаче заявяват, че няма интерес да се бърза с членството, защото не сме готови и ще загубим. Говорят за хармонизиране на законодателството, за въвеждане на строги норми и критерии за хигиена, фитосанитарна защита и за ожесточен контрол на място, за фиксирани производствени квоти, определени на база три години от периода 1995 - 1999 г. Споменават за зона за свободна търговия, за тарифни квоти, т.е. експортни количества, при намалени вносни мита за определени стоки.

С хармонизацията вероятно ще бъдат затворени редица предприятия. Фиксираните ниски производствени квоти ще узаконят съществуващото положение. България фактически ще трябва да приеме пустеещите земи и повсеместното екстензивно земеделие. С тарифните квоти ще се наложи като норма за неизвестно дълъг период нелоялната конкуренция. Дори да не е много продължително, това ще е достатъчно за унищожаване на разореното ни земеделие и преработвателна промишленост. Съществува реална опасност, ако сега не отстояваме твърдо своя национално отговорна позиция, разрушителните процеси да

се задълбочат до степен, при която е безсмислено да се говори за конкурентоспособност и конкурентна борба.

За реалистите в България е повече от ясно, че земеделието ни е в колапс. Икономическата среда, в която то ще функционира през следващите няколко години, ще реши съдбата му. Изключително важно е да се поучим от грешките си и да не ги повторим. На аграрната и поземлената реформа политиците приписваха твърде благовидни цели, но резултатът, до който ни доведоха, е катастрофален. Цялата им философия и начин на реализиране като че ли бяха насочени против конкурентоспособността на съществуващите и ново-появяващите се производствени структури. Реформаторите пренебрегваха общоизвестни истини за земеделието, други ги абсолютизираха, което ги направи вредни. Сгрешиха и с приоритетите. Не намериха адекватните на реалностите подходи за реформиране на отрасъла и всичко това се премълчава. Отдавна е време да се назовават нещата с истинските им имена, да се опрем на общовалидните истини, да се ориентираме в тенденциите, които цивилизованият свят следва при управлението на отрасъла. Да престанем да вървим против интересите на националните производствени структури, защото те са българското земеделие, а не спекулантите, монополистите, нашите и чуждите съветници, временно управляващите политически мнозинства.

Кои са основните приоритети? Несъмнено това са конкурентоспособността на земеделската ни продукция, жизнеността на стопанските единици, разбирана като състояние днес, утре и в по-далечно бъдеще. Затова именно те трябва да са предмет на аграрната политика. Необходимо е тези приоритети да залегнат в концепцията за развитие на отрасъла и при различните видове реструктурирания - продуктови, производствени, организационни, технологични и т.н. Всичко останало е функция от и трябва да се подчини на посочените приоритети. Тяхното пренебрегване в глобализиращия се свят с противоречиви интереси фактически обрича земеделието ни и обезсмисля всичко останало. За да се реализират тези приоритети обаче, е нужно земеделските производители и производствените структури да бъдат подпомагани. Така, изявявайки възможностите и предимствата си в конкуренцията, ще се селектират икономически най-жизнеспособните. Това е подходът, адекватен на реалностите, който може да доведе до положителни резултати.

Надценените възможности на частната собственост и свободния пазар са абсолютизираните истини, нанесли огромна вреда на земеделието. Те са необходима предпоставка на пазарната икономика, но не са панацея за изпадналия в криза отрасъл. Сами по себе си те не могат и не решават проблемите и затова по света се регулират и управляват. Казаното важи в още по-голяма степен, като се вземе предвид както

специфичният характер, функции и роля на земеделието в икономиката на страната ни, така и кризисната ситуация.

Кои са истините, пренебрегнати у нас, за разлика от развитите страни?

Първо, няма и не може да има ефективно и конкурентоспособно съвременно земеделие на разпокъсани, дребни ниви. Колкото и да се стреми ЕС към уникално земеделие и да набляга на полифункционалността му, основна и определяща функция на отрасъла ще си остане производствената. С напредване на либерализацията и глобализацията основен критерий за икономическа жизненост ще бъде конкурентоспособността на земеделската продукция. Пред него все повече ще отстъпват консерватизмът, политиканството, идеологемите. В бъдеще формите на организация и мащабите на стопанските единици, съчетанието на отраслите, специализацията и интеграцията, земевладението, земеползването, техническият и технологичен напредък и т.н. ще се оценяват и утвърждават преди всичко като фактори на конкурентоспособността.

Второ, няма прогресиращо земеделие, ако то е примитивно, полунатурално, превърнато в суровинен придатък, с изключително малки възможности да участва в разпределението на печалбата и при реализацията на крайния продукт. Всички обстоятелства, водещи до това, трябваше своевременно да бъдат изключени, за да не изпада отрасълът в сегашното си положение.

Третата, но не по важност, пренебрегната истина засяга специфичния характер на земеделието, което налага и особените грижи за него. Вместо помощи, закрила в трудния преходен период, за да се подготви просперитетът му, отрасълът беше доведен до разруха поради системно налагания му непаритетен обмен, нелоялна конкуренция и неадекватно реструктуриране. Дефицитни за истинското му управление се оказаха не само компетентността на ръководещите го през последните десет години, но и тяхната преданост към българското земеделие и производители.

В контекста на следваната от развитите страни аграрна политика анализът на българската аграрна реформа води до някои изводи.

Политиката ни спрямо земеделския отрасъл се нуждае от сериозни корекции. *На първо място* при изработването ѝ трябва да се поставя националният интерес, а не желанието за принадлежност към общност и пазар. Магистралната линия е хармонизация с развитите страни, но разбира се преди всичко по начина, по който те закрилят и подпомагат земеделието си. Не трябва да се допуска чрез частична и рестриктивна хармонизация да се разрушава и обрича на упадък отрасълът. Абсолютно неприемлива е политиката на диктат и тази на двойните стандарти.

Корекция е нужна и в политиката на управление на поземлените отношения. Тук могат да се извлекат много поуки от световния опит, но отново в центъра на вниманието трябва да бъдат българските реалности и интерес, а той е създаване на отношения и фундамент за възраждане на отрасъла и издигане конкурентоспособността на производствените структури.

Необходима е и промяна в политиката спрямо формите на организация на аграрния бизнес. Добри са всички форми, които в най-голяма степен могат да се възползват от съвременните техника и технологии, на базата на пазарните принципи да докажат най-голяма икономическа жизненост. В съвременния свят тя намира своето най-точно измерение в конкурентоспособността, но при условие на равнопоставеност. Нелоялната конкуренция, създавана чрез двойните стандарти, чрез ултимативни искания, е унищожителна за българските стопански структури и унижителна за националното ни достойнство.

Използвана литература:

Иванова, В. Аграрни перспективи на макроравнище. – В: Сборник на Третата национална конференция на аграрикономистите в България. С., 2000.

Лами, П. Световна организация за търговия. – Земеделски журнал, год.IV, 2001.

Симова, А. Селското стопанство в системата на многостранните преговори в рамките на СТО. – В: Сборник на Четвъртата национална конференция на Съюза на аграрикономистите в България. С., 2001.

Обща селскостопанска политика на Европейския съюз. С., МЗГ, PHARE, 1998.

Състояние и тенденции в развитието на пазара на земята в България. С., САПИ/ООД, МЗГ, 2000 и 2001.

Eurostat Land prices and rents. Luxembourg, 1997.

30.V.2002 г.